

B I R Á L A T O K

BUDAI NAGY ANTAL

Hónapokkal ezelőtt a *Helikon* egyik számában Kós Károly tollából *Budai Nagy Antal* címen egy dráma részletet olvastunk. A magyar színműipari dráma korában a közölt felvonás — technikai és tartalmi összefüggéseit nem ismerve — meglehetősen hatott. A kiszakított felvonás akciójában szereplő hősök, nem ismerve addigi utjukat; az akció történeti háttere; a nehéz és válságos levegő várakozással töltötte az olvasót. A felvonás a megszokott színpadi figuráktól elütő szenvedelmű embereket vonultatott fel, sőt még happy endre se készült. A közölt záró felvonás olyan gyászosan végződött, mint Shakespeare tragédiái, ahol legfeljebb a megsértett világrend marad életben. S az is rokonszenvesen hatott, hogy történetisége ellenére nem királyok ügyéből-bajából szőtt játékot, hanem a történelem alsóbb rétegei dolgából. S ha a közzétett felvonás egy-egy baljóslatúan vétkes — mert népellenes — kiszólása szembe szökött is, és érthetetlennek tűnt, hogy a nép sorsára utaló akcióból miért hiányzik a nép s a nép ügye miért csak közvetve és nem közvetlenül szerepel a színen, mégis valamiféle szokatlan iz érzett ki a részletből s a dikciója sem volt érdektelen. S ha nem is vártuk az egész darabtól az elesett magyar színműírás talpraállását, örömmel vettük Kós Károly jelentkezését a drámában s várakozásunkat csak fokozták azok a hírek, melyek a *Helikon* íróinak valami esküvésszerű elhatározásáról beszéltek, amiserint most, hogy pár prózairójuk névre tett szert az olvasók bizonyos rétege előtt, az írás új frontjára vetik magukat s a mai magyar színházat készülnek megreformálni. Ennek az eredménye — hirlett — Kós vállalkozása is, aki eddig, bár sokféleben próbálkozott, a színpaddal nem kísérletezett. Ez különben a közölt felvonáson is látszott. A drámai pillanatokát szétvevő bőbeszédűség pl. mindenütt éreztette a dráma szűk mezéből kidagadó ujoncot. Viszont látszott némi erő s valami lompos ügyeskedés is. Mindezekért — ismételjük — vártuk a darabot, és ezért is, mert a felvonás olyan időbe utalt, ahova eddig a magyar színműirodalom még nem igen nyult, az 1437.-38. évi transzilvániai magyar-román jobbágylázadás korába. Vártuk, mert ennek a súlyos népi megmozdulásnak, amely szociális követeléseit mögött meghuzódó huszita ideológiájával errefelé a reformáció első nagy jelentkezése, mostanában lesz félévezredes az évfordulója. Egy hajdani népi mozgalom fellángolásának, győzelmének és összeomlásának méltó emlékét vártuk a méltó emlékezésben oly szájalmas mai magyar irodalomban... S vártuk a hirhedt színpadi drámát megváltó művet... Bár ép' ezzel kapcsolatban kell megemlitenünk, hogy színpadi drámánk megújítása némileg elkésett vállalkozás innen Transzilvániából, amikor a magyar színpadi drámát, szemléletben és formában már megújította a komoly irodalmi és nemzetközi sikereket elért Háy Gyula. Hisz' ép' Háy Gyula művei közt van egy, a mi mostani témakörünkhöz közelálló Zsigmond dráma, (németül Gott, Kaiser und Bauer címen jelent meg Zürichben), mely nemcsak a magyar irodalomban zseniális újraértékelése a történeti drámaformának, hanem a fejlettebb irodalmakban is irányt mutat. Háy Gyula több külföldi színpadon játszott Zsigmond drámájából-pár felvonást közölt a *Korunk* s legujabban egyik darabjának prágai bemutatója kapcsán a cseh lapok bírálatait idéztük. Az egyik ezek közül ép' azt emelte ki, hogy a magyar színműirodalom *másra* is képes: „Magyar-

országból is eljuthat hozzánk — írta a *Lidové Noviny* (1936. IX. 3.) — olyan darab, amely több, mint a megszokott bulvár-paszkvill" Tényleg a mai magyar drámát Házy Gyula már eddig is meghaladta, ha a budapesti színházüzem tartózkodott is eddig darabjai előadásától. Ezért azonban az az újítás arcvonala csak jó, ha szélesedik. Ha az új formszemlélet tért nyer... Ha szóhoz jut a történelem valóban felfrissült felfogása... Ha új drámaszemlélet érvényesül... S ezért szinte türelmetlenül vártuk Kós Károly darabját, a darabot Budai Nagy Antaltól, aki Vajdaházi Nagy Pál, Kolozsvári Mester János, Gaál Kend, Zeéky Tamás és mások mellett az említett magyar-román parasztlázadás egyik vezető egyénisége volt.

Vártuk... S a darab megjelent. S most, hogy elolvastuk (*Budai Nagy Antal*, Szépmíves Céh, 1936) azt sem tudjuk, hogy a kevés plusz és rengeteg mínusz mellett hogyan állítsuk fel mérlegét. Ennek a tétovaságunknak persze szerző az oka. Talentumos ember sikertelen vállalkozását áldatlan bíráltni. Már pedig ez a színjáték drámai kivitelében sikertelen, koncentráció nélküli, elnyújtott és formátlan. S ha húzásokkal szinszerű is, vegyes az olvasó benyomása, mert nem kelti a valódi történeti íráskor illúzióját. Nem találja el a formáját. Egy tömegmozgalom tragikus elbukása a tárgy és a darabban mégsem szerepel sehol drámai értelemben magát a történelmi mozgalmat reprezentáló tömeg, esetleg csak beszélnek róla. A legkevésbé sem tömegdráma, amitől Budai Nagy Antal (B. N. A.) még lehetne a dráma hőse, t. i. a 'legnagyobb' a tömegben. B. N. A. Kós kezei között azonban nem ilyen 'legnagyobb', sőt elenyészően „nagyon is emberi”, aki bár hallja a történelem utána kiáltó szavát, Csák belekényszerül a fölkelésbe, a felkelés tőle, a „békeséges” embertől idegen. A történelem s a történelem Kós által választott hőse külön utakon járnak. Így ahogy B. N. A. élete és aktivitása nem a mozgalom, úgy elbukása sem a mozgalom elbukása. Halála — bár Kós így szeretné beállítani — nem a mozgalom halála, hanem egy rosszul konstruált drámai hős teatrális vége. Halálával nem azt érezzük, hogy a mozgalom követelése és ügye is elbukott, hanem azt, hogy Kósnak nemcsak a történelem-, de a dráma-szemlélete is hamis.

Azt mondtuk: történelem- és dráma-szemlélet. Korántsem közömbös u. i. egy tragédia felé hajló színjáték esetében a felfogás, ahogy szerző a történelmet látja s ahogy a drámai formáló gondolkodik. Korántsem közömbös az anyag, amiből a dráma kínálkozik; a kor ahova elnyul...

A kor, amely *háttéré*, de sehohsem *cselekvő része* a darabnak, a transzilvániai népek multjának egyik legsúlyosabb szakasza. Messze mögötte az önálló transzilvániai fejedelemség évszázadainak a még külön-külön élő transzilvániai rendek (magyar, székely és szász) összeforrásának az esztendei ezek. Az összeforrást külső (a török) és belső (a magyar és román jobbágy) mozgalmak siettetik; s a folyamat felette válságos. A török fenyegető, perzselő veszedelem a határokon, ugyanakkor bent a rendiség — a katolicizmusban manifesztálódó autoritását egy alulról feltörő kora-demokratikus szellemű mozgalom veszélyezteti. A megyéket, biborban és fényes kíséretben, eretnekeket égető inkvizitorok járják rongyos és tarisznyás, bujdosó alsópapok után, akik új hitet terjesztenek, a Csehországban nagy harcok árán győzelmes huszitizmust. A huszitizmus éle a pápai hierarchia, a papi osztály uraskodása s a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek ellen irányul, erős kora-nemzetiségi hangsúllyal. Ezek az eszmék nagyon népszerűek... A rájuk küldött inkvizitorok azonban hatásosabban dolgoznak. Pár esztendő — s a széles indulású vallási reformmozgalomnak már csak a gazdasági és szociális követelése buznak. Ezek azonban annál vehemensebben; főleg a főpapok

ellem, akik egyre többet követelnek a jobbágyoktól, akiket a súlyos adók mellett a katonakötelezettségen kívül a szabad költözködési jog csorbitása is nyom. Egy fegyveres fölkelésnek azonban mindez még csak a hangulata... A föld akkor indul meg, amikor Zsigmond császárrá koronáztatása költségei előteremtésére rossz pénzt dob a forgalomba; a jobbágy adóját viszont az Egyház csak a régi jópénzhez valorizált értékben fogadja el & a nem így fizetőt egyházi átok alá veti... Nem esketnek, nem keresztelnek, nem temetnek, Még a temetőbe sem engedik elföldelni azokat, akiknek az egyházi adója új pénzben nincs kifizetve. A kor még középkor, s az egyház retorziói kigyújtják a lángot... A jobbágyok s a kivételesen egyházi adófizetés alá vont *kisnemesek* számára elérkezett a felkelés pillánata.

A felkelés (a románokkal együtt, akiket szintén gazdasági helyzetük megromlása vitt az ellenállásba) 1437 tavaszán tört ki (nem értjük tehát, hogy Kós Károly miért teszi darabja történeti részét 1436-ra!?) több helyen, minden egységes vezetés és tervszerűség nélkül. De amikor a magyar nemesség megindul — az elszigetelt paraszthadak is egyesülnek. A darabban is szereplő akkori vajda azonban nem bír a felkelőkkel s a nemesség és a jobbágyok leülnek tárgyalni. Így érik el a jobbágyok (a darabban teljes felvonást kitevő) Cluj-manasturi szerződésben gazdasági sérelmeik orvoslásán kívül (de nem puccsal, mint ahogy a darab — színszerűen ugyan, de a mozgalomra hamis fényt vetőn — feltűnteti, hanem a Bábolnahegyi nyert ütközet jogán), hogy évente egyszer joguk összegyűlni és vizsgálatot tartani, vajjon a nemesek betartják-e a szerződést. Ez a pont a „rendiség sáncaiból kirekesztett” magyar-román parasztságnak gyülekezési és képviselési, sőt önálló törvénykezési jogot biztosít. Ha ez a pont átmegegy a valóságba Transzilvánia évszázadai gyökeresen megváltoznak... A széles népi megmozdulásban ennek a pontnak a kimondása a tetőfok. A felkelésben dolgozó eszméket s az igazságot, amiért a fölkelés folyik, erről a tetőről lehet (és kell) belátni... A történelem azonban tényleg drámai. A szerződés ellenére áll a harc tovább. A nagy veszedelemben a nemesség először a kisnemeseket elszigeteli a jobbágyoktól azzal, hogy a kisnemesek követeléseit teljesíti, azután pedig a szászok és a székelek fegyveres segítségét veszi igénybe (a híres kápolnai *Unio Trium Nationum*) s négy kemény ütközet után (Dej, Cluj-Manastur, Aiud, Cluj) leveri a parasztságot... Leveri a nagyobb szervezett erő.

Hogyan csinál Kós Károly mindebből drámát s tényleg a történelem jelentkezik-e darabjában?

A válasz nem lehet egyszerűen tagadó, mert Kós általában követi a történelmet, viszont közben olyan módosításokat tesz és olyan kitalálásokkal él, amik a történelem pártos és egyoldalú felfogására mutatnak s a felkelés olyan értelmezését adják, ahogyan a korabeli egyház egy időszerepűségek felett álló „kegyes” és „bölc” fia láthatta. Ez a „kegyes” és „bölc” férfiú a darabban az *Apát* személyében adott. Ő közvetíti a felek közt, ő a „megértő” humanizmus mérlegének ama nyelve, amely addig, amíg „megértő”, a kibékíthetetlen ellenfelek fölött a megnyugtató igazságot képviseli. Amíg ez a szerepe, addig meglehetősen leplezettek Kós intenciói. Viszont ez a „megértés” csak addig „bölc” és pártatlan, amíg az erőviszonyok végleg ki nem alakultak. Az *Apát* az utolsó felvonásban már nem „egyenget”, hanem az erő, az urak oldalán áll s ha eddig „megértette” az eseményeket, úgy most már a mozgalmat annak a *vétségnek* látja, amelynek a sorsa az isteni és természeti rend szerint csak az elbukás lehet. Kós minden népi rokonszenve ellenére darabja világnézeti szemléletét így veszi a néppel szemben álló oldalról.

Mik azonban ennek a darabban a tárgyi következései? Elsősorban egész sereg történelmi elem szükségszerű elválogatása. Budai Nagy Antal pl. krónikáink (*Bonfinius, Heltai Gáspár, Petthő Gergely, Huszti András*) és egyéb történelmi források (pl. a századok egykorú jegyzőkönyve) szerint akaratos, széles, nagy figura, aki karddal a kezében esett el s nem az a passzív, vértelen, pacifista, vallási rajongó, akit a hívei taktikázása miatt ölnek meg.... Sőt a legtöbb krónika, mint „Antal királyt” aposztrofálja, aki céltudatos, nyers hatalmasság. Mindenesetre a krónikák és a régi történetészek kiszínezve látják B. N. A.-t, ez a látás azonban inkább megfelel a lázadó népvészér képzetének, mint Kósé, aki B. N. A.-ból háborzó, határozatlan, kételkedő, papos, elintellektualizált reformert csinál, aki a feje fellett túlnőtt forradalom áldozata. Hasonlóképp történelemellenes: Bálint pápának azzal a hangsúllyal való szerepetetése, amivel Kós ellátja. S ebben a beállításban nem az a baj, hogy Ujlaki Bálintnak a fölkelésben való szerepéről a történelem nem tud semmit, de mert a Kós-féle hangsúllyal sokkal nagyobb a szerepe a felkelésben a vallásnak, mint aminő lehet. A huszitizmus minden forrás ismeretünk szerint teljesen szegett szárnyakkal került a felkelésbe, az inkvizíció már jóval előbb kiirtotta s sehol semmi nyoma, hogy a fölkelés során huszita követelés szóhoz jutott volna. Ezért indokolatlan, ha Kós Ujlaki Bálintot eleinte! ördögi kísértővé, majd B. N. A. Gegenspielerévé teszi, mert ezáltal a felkelés történelmi szelleme módosul. Kósnak ezek az indokolatlan kitalálásai annál feltűnőbbek, mert a szóbanlevő idő eseményei már régen érdeklik. Foglalkozott velük, mint történész, sőt pár évvel ezelőtt históriás elbeszélést is írt ezekről az évekről. Az elbeszélésben és a darabban is közös B. N. A. személye. Viszont mégis lényeges a különbség, mert míg az elbeszélésben, ha Kós kitalál is, kitalálásai nem ellenkeznek az események természetével 3 B. N. A. pl. a felkelés elszánt harcosaként pusztul el s a felkelést az urak szervezett hatalma veri le, ahogy tényleg történt, addig a darabban B. N. A. és ezzel a felkelés is a vezérek közti ellentét miatt bukik el. Ez a kétféle beállítás, ha mélyére nézünk, nem véletlen, hanem a módosult történelemfelfogás következménye, ahonnan a darab világnézeti magva, szelleme kihajtott, s ami azután az egész darab drámai kifejtését — elrontotta.

Honnan való ez a szellem? Abból a történelemfelfogásból, amely még mindig a vezető egyéneket teszi felelőssé a történelem alakulásáért és semmi mással nem számol. Tényleg: a hagyományos, iskolás: drámaszemlélet számára nagyon alkalmas ez a (téves) történelemfelfogás. Ezzel a felfogással u. i. mi sem könnyebb, mint pár egyén exponálásában megközelíteni vélni a történelmet és elintézni annak „drámáját”. A történelem működése azonban mégsem ilyen egyszerű... S ha ilyen egyszerű valamely szerző történelemfelfogása, akkor bekövetkezik az, ami itt is történik, hogy az egyének, miután a szemlélet minden sugara rájuk esik, elszigetelődnek a történelemtől s nem a történelem, hanem csak önmaguk szimbolumai lesznek. Ha azután ez a történelemfelfogás kiegészül még azzal a „történelembölcséleti” meggondolással, mely valamennyi uralkodó rétegbeli történészünknél megtalálható, hogy az ilyen felkelések tömegei égető, rabló, dühödő parasztok, akkor — mint Kós Károlynál is — a hős, miután eleinte csak távolság van közte és a tömeg között, végül szembe kerül a tömeggel, minek következtében a gonosz és istentelen tömeget jelképező gonosz és istentelen egyének elbuktatják s bukásával elbukik a fölkelés is és a darab végén a nemesség képviselője, a Vajda úgy jelenik meg a színen, mint a fölkelők által megsértett, de a felkelési bukása által helyreállított világrend képviselője...

Amint látható fi, nagy drámából, amit a széles népi mozgalom összemomlásával a történelem kínál a hamis történelemfelfogásból táplálkozó iskolás drámaszemlélet során egy fölkelésbe került egyén drámája lesz. Ezzel azonban korántsem javul a helyzet, mert amennyire a darab nem drámája a történelemnek, úgy a szerző számára szokatlan formanyelv miatt nem drámája az egyénnek sem. Drámaivá valamely tárgyat csak egy nagy akarat harca tehet. Ilyen akarat azonban B. N. A.-ban seholsem nyilvánul. A felkelést nem akarja, sőt menekül előle s csak azért vállalja, mert különben, mint eretneket kezelik s martirium a sorsa. S tényleg egész lelki habitusa a martiroké. Martir lelkiségből viszont nem születhet drámai aktivitás, nem keletkezhethet drámai küzdelem. S *ment* nem keletkezhethet, azért nincs is a darabnak valódi cselekménye. Amilyen drámaellenes a darab fővonala, ugyanolyan laza a többi szál is. B. N. A. ellenfelei, akik a küzdelem pólusaira utalnak, pl. felvonásról-felvonásra változnak. B. N. A. egyszer a bátyjával kerül szembe, másszor az Apáttal, harmadszor a Vajdával, negyedszer Bálint pappal s ezek az ellenfelek mind mást és mást jelentenek, mind más és máshova tartoznak. B. N. A.-nak nincs egyetlenegy határozott nagy ellenpólusa, akivel akarata minden erejével szembeveszülne. Ilyen ellenfele legfeljebb — a felkelés, de az sem mindig. Ez okozza azután, hogy az egész darab szétesik, nincs egysége. Ezért lehet minden felvonásnak más és más a karaktere. Ezért indulhat az előjáték, mint valami népszínmű, s invokálja egy testvérkonfliktus kibontakozását. Ezért indulhat két felvonással is a darab, s lehet teljesen felesleges az előjáték. Ezért nyúlhat pl. a szerelem motívuma felvonásról-felvonásra, anélkül, hogy valamit is fejlődne. Ezért szerepelhetnek benne figurák anélkül, hogy a lényeges cselekményre kihatnának, (Pl. B. N. A. bátyja). Ezért szerepelhetnek a darabban valószínűtlenségek (pl. Bese Anna megjelenése a Cluj-manasturi tanácskozáson.) Ezért...

De miért folytassuk? Csak pillanatokot s pár rövidebb-hosszabb helyet nevezhetünk meg, ahol tényleg a talentum jár, de ott sem a tudatos dráma-formáló, hanem az epikus művész. Pár hosszabb-rövidebb helyet... ahol — a különben is érvényesülő — érdes, darabos, disztelen, egyszerű nyelv Kós egyéni transzilvániai vallomásait adja B. N. A. szájába. Vagy ahol B. N. A. szerelme, Bese Anna oly melegen sirja el egyedüliségét a fölkelés vad scénaí között. (Ez a hely különben az, ahol a felkelés nyers levegőjét a leginkább érezzük, de itt is valaki csak beszámol róla s nem darabból árad.). Ki vonhatná kétségbe, **hogy még több** helyen pillanatokra szóhoz jut valami részletben a művész... Ám egy történelmi dráma sikerülése nem pár kiemelhető hely sikerülésén múlik. A történelmi dráma megköveteli, még ha egyéneken keresztül, manifestálódik is, hogy a történelmi sors és az emberi sors fedjék egymást, hogy ne álljon külön a hős és ne álljon külön a hátfér; hogy a kettő összenőjön a történelem és a dráma reális szemléletében, hogy a tényleges történelemből nőjön a dráma s ne egy mai (hamis) történelemfelfogásból olvassunk bele valami önkényesen konstruált drámai sémát pl. a martiriumra itélt reformerről, akit elbuktatnak a tulzók s ezért elbukik az ügy is. Mert az ügyek sohasem egy egyén miatt buknak le, hanem mert a kisebb erőszervezetet mindig letiporja a nagyobb, **mint** pl. a XV. századbeli transzilvániai jobbágyfölkelést is... S **végül**: a XV. századbeli transzilvániai jobbágyfölkelésben nem az a tragikus elem (még ha el is fogadjuk Kós B. N. A.-konstrukcióját, ami pedig mint tudjuk *nem igaz*), hogy a fölkelés vezetői közötti egyenetlenségben megölnek egy rokonszenves embert, hanem az, hogy a felkelés mindenkire tartozó

igazsága akkor is elbukik, ha ezt az embert nem ölik meg. A fölkelés el is bukott, hosszú századokra... A dráma lényegét ebben a történelmi igazságban kellett volna Kósnak keresni. Ebben az esetben darabjában új történelem- és új dráma-szemlélet érvényesült volna s itt a magyar színházi dráma egy újabb meghaladásáról adhattunk volna számot.

Gaál Gábor

ERETNEK MAGYARÁZATOK A NACIONALIZMUSRÓL cím alatt írta meg Vámbéry Ruzstem satirikus, néha elnézően mosolygó, máskor elevenbe vágó cikksorozatát a nacionalizmus elferdüléseiről. Természetesen az elferdülést képletes értelemben kell venni, mert a nacionalizmus, még ha gyermekbetegségnek vesszük is, már önmagában is a józanságtól és az igazi hazaszeretettől való elhajlást jelenti. Vámbéry Ruzstem nacionalizmusát — mert a mai üzleti-nacionalizmus satirikusával szemben joggal vetődik fel e kérdés — Eötvös liberalizmusa és Ady szociális magyarsága determinálja. Ez látszólag paradoxon, de a valóságban Vámbéry mély szociális érzékét és fejlődésképeségét mutatja, hogy az Eötvös-Ady gondolatkört be tudta futni. És itt meg kell állapítanunk, hogy Eötvös nagyobb szuggesztív erőt gyakorol Vámbéry Ruzstemre, mint Ady. Ez korántsem jelenti azt, hogy Vámbéry ne tudná Adyt teljesen átérteink Fejlett szociális és etikai érzéke akkor is egy síkba hozta volna őt Adyval, ha soha egyetlen versét el nem olvassa. De az Eötvös-koncepcióban gyökerező mélyes optimizmusa hiteti el vele, hogy az igazi liberalizmus meg tudná teremteni annak a tiszta nacionalizmusnak a világát, mely már az élő szocializmussal egyenlő. „Ady Endre gondolatvilága, amelytől a reakciónak egymással ellentétes képviselői oly egyértelműen féltik a fiatalságot, politikai megnyilatkozásában azért nemzeti, mert jelenti a magyar állam kebelében élő nép összességének, e nép anyagi és erkölcsi érdekeinek minél tökéletesebb szolgálatát s ily célból az ország sajátos termelő erőinek minél teljesebb kihasználását... Nemzeti csupán oly tudományos, irodalmi vagy művészeti érték, amely tartalmánál fogva versenyképes az emberi értékek sorában, nemzeti csak az a demokratikus politika, amely minél több magyarnak boldogulását mozdítja elő.” A nacionalizmusnak ilyen értelmezését a szocializmus is magáévá teheti és különös: Vámbéry Ruzstemet, kit érzülete és gondolkodása a szocializmus magasabb etikai síkjára emel, mégis csak úgy tekinthetjük, mint a liberálizmus utolsó magyar képviselőjét. A jobb értelemben vett tiszta liberálizmusból meríti mosolygó optimizmusát ég. vágó satiriját egyaránt. És ami még különösebb: Vámbéry *hisz* a tiszta liberálizmus lehetőségében. A szocializmusról tudja, hogy az az emberi munka etikai megbecsülését jelenti, *tudja*, hogy a termelési rend megváltoztatását jelenti, a kapitalizmusról *tudja*, hogy szüksége van az uszító nacionalizmusra s a szocializmus nyílt vallomásaig mégsem: tud eljutni. Liberális beidegzettség gátolja ebben... „Szegény apám, mert **8** hű és igaz, azt hívé, hogy minden ember az”. Vámbéry Ruzstem, mert **ő** igazán liberális és mert a liberálizmus a nyugati államokban tényleg produkált eredményeket, azt *hiszi*, hogy ez mindenütt, még Magyarországon is lehetséges. E mély hit feltételezése nélkül fel kellene vetnünk a kérdést: elégnek tartja-e az elvi küzdelmet a nacionalizmus, sovinizmus, nemzeti elnyomás és uszítás ellen? S ha egyszer a visszaélés eltorzít minden jó gondolatot, lehet-e *ennek* a társadalmi rendnek a keretében azt az *új nevelést* megteremteni, mely lehetetlenné tenné a nacionalizmus nagyzást és uszítást? Ha ez még Angliában is lehetetlen, hol az oxfordi diákok nyíltan szembehelyezkedtek a militáris Szellemmel, mit lehet remélni olyan országokban, hol az ilyen kivételes különvélemények már